

BERKI ERZSÉBET

Munka és fogyasztás, avagy mire jó a vasárnapi séta¹

„Ha a fényűzés nem is helyes módszere valamely gazdasági élet fenntartásának vagy előmozdításának, de arra alkalmas, hogy kezében, igézetében tartson valamely társadalmat.”²

A tanulmány a termelés és a fogyasztás közötti összefüggéseket vizsgálja abból a szempontból, hogy a fogyasztás korlátos volta hogyan hat a termelésre. Allítása szerint az ún. jóléti társadalmakban a fogyasztás korlátos volta akadályozza a termelés növelését, miközben a tőke számára változatlanul fennáll a termelékenység-növelési kényszer. A szerző kitér a termelékenység és a foglalkoztatás növekedése, a fogyasztási képesség és a tudás felhalmozása, valamint a munkára és a fogyasztásra fordított idő közötti összefüggésekre is. Kimutatja, hogy a javak (jövedelem, tudás, munka- és szabadidő) egyenletesebb elosztásával növelhető a fogyasztás, ez oldaná a termelékenység-növelési kényszer és a korlátozott fogyasztás közötti feszültséget és pozitív társadalmi folyamatokat is indukálna.

Alapkérdés: Van-e különbség termelés és fogyasztás között, és ha igen, akkor mi?

Marx óta tudjuk e kérdésre a választ,³ de néhány elvi összefüggés felvázolásától mégsem tekinthetünk el, amikor a munka és a fogyasztás közötti kölcsönhatások felvázolásába, a *hosszabb távú tendenciák megragadásának* kísérletébe fogunk.

¹ 1977-ben az Übü király pécsi nemzeti színházi előadásain elhangzott bevezető dal ref-rénje után (...hová vezet a vasárnapi séta), rendező Pál István, előadó Cseh Tamás.

² Fernand Breudel: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái. Gondolat, Budapest, 1985. 335. l.

³ Ld. Marx, K.: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. (Nyersfogalmazvány) 1857–1858. Első rész. Bevezetés I. Termelés, fogyasztás, elosztás, csere (forgalom). Kossuth Kiadó Budapest, 1972. 11–26. oldal.

Ahogy ezt Marx kifejti, a termelés maga fogyasztás, abban az értelemben, hogy a munka során elfogyasztunk eszközöket, anyagokat, munkaerőt, amelyeket azután ahhoz, hogy a munkát folytatni lehessen, újra kell termelnünk. E részfolyamatok alkotják magát a termelést. A munka és a fogyasztás összefüggéseit ezúttal főként a munkaerő újratermelése során végbemenő fogyasztás aspektusából – és nem mint termelő fogyasztást⁴ – vizsgáljuk, amely azonban – éppen azért, mert munkaerő újratermelésről van szó – *nem vizsgálható* a termeléstől függetlenül, de a piac aspektusától függetlenül sem. Ez nemcsak azért van így, mert a fogyasztás tárgyához piaci csere révén jut a fogyasztó, hanem azért is, mert a munkaerőre csak azért van szükség, hogy a piacra termeljen és ott, gondoskodva a tőke megtérüléséről, biztosítsa a megfelelő hasznokat.

A termelés – és ennél fogva a fogyasztás – *mégsem pusztán közgazdasági racionalitás*. Az ember társadalmi lény voltánál fogva *szinte észrevehetetlenek a határok* a biológiai reprodukcióhoz, a munkaerő újratermeléséhez szükséges fogyasztás és a szociális szükségletekből fakadó fogyasztás között. Az ember mindig többet és más minőségeket is fogyasztott, mint ami a pusztán fizikai-biológiai szükséglet-kielégítéshez, vagy a termelési folyamatnak való megfeleléshez képest szükségesnek mutatkozott.⁵ Bonyolult szociális szükségletek épültek az előző kettőre (vagy az előző kettőből), amelyeket nem magyarázhatunk *sem a termelés igényeivel, sem biológiai szükségletekkel*, amelyek azonban azonosak az előző két termékcsoporthal abban, hogy e javakat is termelni kell.⁶

Amikor tehát meg akarjuk határozni kiinduló kategóriáinkat, a munka mindezen javak termelésébe befektetett munka, *a fogyasztás pedig mindezen javak fogyasztása, azaz magában foglalja a biológiai szükségletek kielégítését, a munkaerő újratermeléséhez szükséges fogyasztást*. És ami mindezen túl van, azt nevezzük itt szociális fogyasztásnak. Az elkülönítés termé-

⁴ „A munkás fogyasztása kétfajta. Magában a termelésben munkája révén termelési eszközöket fogyaszt el és az előlegezett tőke értékénél magasabb értékű termékekbe változtatja őket. Ez a munkás termelő fogyasztása. Ez egyidejűleg munkaerejének elfogyasztása a tőkés által, aki azt megvásárolta. Másrészt a munkás a munkaerő megvásárlására kifizetett pénzt létfenntartási eszközökre fordítja: ez az ő egyéni fogyasztása. A munkás termelő fogyasztása és egyéni fogyasztása tehát teljesen különböző. Az elsőben a munkás a tőke mozgatóerejeként cselekszik és a tőkésé; a másodikban önmagáé, és a termelési folyamaton kívül álló életfunkciókat végez. Az egyik eredménye a tőkés élete, a másiké magának a munkásnak az élete.” Ld. Marx, K.: A tőke I. I/15. Szikra Kiadás Budapest, 1955. 529. oldal.

⁵ Ez a kérdés régóta foglalkoztatja a közgazdászokat, így például Boisguilbert francia közgazdász (1646–1714) „konjunktúraelméletében” már hosszan foglalkozott ezzel a kérdéssel, így „A szükségletek jellege szempontjából elkülönítette az élethez szükséges javakat a »fölös« javak *les superflus* körétől. Mindenfajta jószágot hasznosnak tartott, de nem egyformán fontosnak. Fontosságuk szerint a létfenntartáshoz nélkülözhetetlen, a kényelmet szolgáló és bőséget nyújtó javak rangsorát állította fel.” Ld. Csató Katalin: A fogyasztáskorlátos gazdaság egyik korai elemzője: Pierre Le Pesant de Boisguilbert. MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont; Budapest, 2000. 10. l.

⁶ Ezek szembeszökő társadalmi fontossága az említett Boisguilbert elméletében a gazdagság fogalmában jelenik meg: „az igazi gazdagság a teljesség élvezetéből áll, amelybe tehát nemcsak az élethez nélkülözhetetlen dolgok, hanem mindaz, ami azokon kívül esik, s mindaz, ami az érzékeknek örömet okozhat, beletartozik...” Idézi Csató, id. mű 10. l.

szetesen nem jelenti annak tagadását, hogy bármely szükséglet és kielégítésének folyamata hordoz szociális tartalmakat; a megkülönböztetésre módszertani szempontból van szükség.

A későbbiekben ezen „fogyasztási főszoportok” szerint vizsgáljuk a közvetlenebb összefüggéseket, most tekintsük át, mi történt a munkával és a fogyasztással a modern korban.

I. Tendenciák a fejlett világban – amerre a kevésbé fejlett világ is tart

1. A munka jellegében bekövetkezett változások

Az 1929–33-as gazdasági válság már megmutatott néhány olyan összefüggést, amely azóta még nyilvánvalóbban jelenik meg a világgazdaságban, mint akkor.⁷ Az első és legszembetűnőbb tény, hogy a gazdaságnak nincsenek határai. Ma globalizálódás néven került e jelenség a figyelem középpontjába, amelyet a termelési tényezők világméretű reallokációjának folyamataként érdemes szemügyre vennünk. E reallokációnak köszönhetően a munka jellege hasonlóvá vált a világ különböző régióiban. A folyamatot a feudalizmus bomlásáig érdemes visszakövetni.

1.1. AZ IPARI MUNKA URALKODÓVÁ VÁLÁSA

A munka jellegében az *első paradigmaváltás* akkor következett be, amikor az ipari munka vált a nemzetek, illetve régiók gazdagságának forrásává, és ennek fejlettsége határozta meg az erőviszonyokat a világgazdaságban.⁸ Az ipar térhódítása együtt járt a pénzügyi folyamatok világméretűvé és sztenderdizálttá válásával, a populáció munkavállalóként való koncentrációjával, később pedig az urbanizálódással, amely azután – a következő szakaszban – magával hozta a szolgáltatások húzó-ágazattá válását. Mindennek következtében az emberiség szaporodása minden eddiginél nagyobb méreteket öltött, miközben a mezőgazdaságban egyre kevesebben dolgoznak.

Az ipari munka és a szolgáltatások térhódítása következtében a munka jellegében bekövetkezett legfontosabb változás a gép és az ember egymáshoz rendeléséből fakadó kényszerek sokasága, amelynek például a kötött munkaidő betartásához szükséges fegyelmet és az ehhez igazodó mindennapi időbeosztást, vagy az analfabetizmus visszaszorulását köszönhetjük. Ez a folyamat a mezőgazdaságban is végbement, de az, a dolog természeténél

⁷ Nem véletlen, hogy akkoriban merült fel először a munkaidő radikális csökkentésének kérdése az Egyesült Államokban. Ld. erről: John de Graaf: Affluenza cure calls for political action. The Denver Post, 2001. október 25. <http://swiss.csail.mit.edu/~rauch/misc/worktime/Affluenza.html> A kérdésre később visszatérünk.

⁸ A paradigmaváltás persze sosem egyszerre megy végbe mindenütt és világos, hogy vannak – és még elég hosszú ideig lesznek – a Földön egészen nagy ember-lakta területek, ahol híre-hamva sincs iparnak, ugyan olyan már alig van, ahol iparcikkeket nem használnak, ha mást nem, fegyvert.

fogva, sokkal többet meghagyott a természet általi szabályozottságból, főként ami az ember életének és mindennapjainak időbeosztását illeti.⁹ E kényszerek kifejeződése a *munkaszerződés*, amely rögzíti a bér munka-visszonyt. Ez a szerződés a fejlett társadalmak legfontosabb kohéziós tényezője, az az alapviszony, amely biztosítja az egyén számára a *társadalomba való betagozódást*.

A második nagy változás a *tudás globalizálódása*, amely egyszerre két folyamatot jelent. Egyrészt, a világ különböző régióiban végzett *azonos jellegű munka* folytán az emberek azonos, vagy nagyon hasonló *ismeret-készletet* halmoznak fel életük során, az írás-olvasás tudományától kezdve a CNC eszterga vagy a varrógép kezelésén át a számítástechnikáig, ideértve ilyen hétköznapi tudásokat is, hogy hogyan kell kinyitni egy sörösüveget, vagy mosogatógéppel mosogatni. Másrészt viszont az emberek *elveszítik* a korábban nemzedékről nemzedékre öröklődő *tudások* egy jelentős részét, különösen a háztartási munkával, a kézművességgel és a mezőgazdasággal összefüggő tudásokat. Ez hosszabb távon egész kultúrák kihálásához vezet. Szokásos példa erre az egyszerű, népi gyógy módok „elfelejtése”, vagy, hogy a városi iskolás gyermekek anyanyelvéből hiányoznak a háziállatok ivadékainak nevei.

Mindennek következtében az iparban és a szolgáltatásokban dolgozó tömegek *alkalmatlanná váltak* arra, hogy merőben különböző jellegű munkákat végezzenek életük során, és – ami a fogyasztás szempontjából a legfontosabb változás – arra is, hogy *különböző szükségleteiket a piac megkezdésével* elégítsék ki.¹⁰

A harmadik nagy változás a *munka termelékenységének* rohamos növekedése, amely szorosan összefügg az *időgazdálkodással*. Az „ora et labora” korszakában a munka termelékenysége olyan alacsony volt, hogy a munka mellett csak a biológiai és a legalapvetőbb szociális szükségle-

⁹ A biológia és a mezőgazdaság napjainkban zajló forradalma azonban nem hagy kétséget afelől, hogy a haladék ideiglenes, semmilyen akadály nem áll azelőtt a folyamat előtt, amely a paradicsomtermelést ugyanúgy kevesek titkává teszi majd, mint mondjuk a félvezető-gyártást és a körülmények sem fognak nagyon különbözni.

¹⁰ A különböző jellegű munkák végzésének alapvető akadály a ipari társadalmak 19–20. századi időszakában kialakult pályaválasztási kényszer, amelynek hatására a társadalomba belenövő egyén foglalkozást, szakmát, pályát választ és munkás életét e pályán igyekszik eltölteni. (Erről a pályáról csak olyan események mozdítják el, amelyek az egyén életében negatív élményt, esetleg sorstragédiát jelentenek.) Természetesen mindig voltak, akik sikeresen „váltak”, de a tömeges reakció a külső tényezők változásának elviselése, amelynek jó alapot adott az ipari társadalom viszonylagos stabilitása. (Ennek folytán volt értelme abban bízni, hogy az elveszített munkahely helyébe majd belép egy másik, amelynek ugyanolyan munkaerőre van szüksége, csak ki kell várni.) Ez a jelenség a munkaügyi központok átképző tanfolyamainak kudarcain ma is jól nyomon követhető („bányászból nem lesz virágkötő”, mondják).

A fent említett stabilitás az alapja annak is, hogy az adott foglalkozást űző egyén már nem képes szükségleteit közvetlenül kielégíteni, mivel nem áll rendelkezésére sem az ehhez szükséges eszköz, sem az ehhez szükséges tudás (lehet, hogy valaki kiváló programozó, de nincs tehene, és ha lenne, nem tudná megfejteni), a szükségleti cikket a béréből a piacon vásárolhatja meg. A piac megbízható: ha van pénz, mindig rendelkezésre áll a szokásos kínálat, azaz a vásárlónak látszólag semmi szüksége nincs arra a tudásra, amely az itt kapható termékek előállításához szükséges.

tek kielégítése volt társadalmilag elismert, az erkölcsi parancs ezekre vonatkozott, és ezernyi módon tiltotta, korlátozta az élvezetekre irányuló fogyasztást. A termelékenység növelése elé azonban az ipari társadalmak – a gazdasági kényszerek miatt – *nem állíthattak korlátokat*, aminek következtében azon javak termelése, amelyek a munkához (és az imádkozáshoz) kellene, igen rövid idő alatt végbement, és relatíve kis volumenű tőke megtérüléséről gondoskodott. A tőke tehát új területeket keresett, és közben tovább növelte a termelékenységet. Így új fogyasztási cikkek sokasága került a piacra, amelyeket azonban a még termelékenyebb munka (tőke) egyre rövidebb idő alatt képes megtermelni.

A termelékenység növekedéséből a fogyasztásra nézve *két dolog következik*. Az egyik, hogy gondoskodni kell arról, hogy az előállított termékeket *el is fogyasszák*, aminek következtében megváltoztak a szokások és az erkölcs. Ezzel párhuzamosan megváltozott az időgazdálkodás: *a munkaidő lerövidült*, egyfelől mert a termelékenyebb munka rövidebb idő alatt állította elő ugyanazt a termékalmazt, másrészt mert ahhoz, hogy a megtermelt javakat – amelyek jelentős része fogyasztási cikk – elfogyaszszák, tekintélyes mennyiségű ún. szabadidőre volt szükség.¹¹

1.2. A JÓLÉTI TÁRSADALOM

A második paradigmaváltás a jóléti társadalom eszméjének megjelenése és megvalósulása, amely szorosan összefügg a zabolátlan termelékenység-növekedéssel és az ennek következtében előálló fogyasztási kényszerrel.

Ez, a fentiekhez képest, a standardizált ipari munka helyett az *atipikus munkavégzés* terjedésének és a *szolgáltatások* dominánssá válásának a korszaka. A 21. század első harmadában az iparcikkek tömegtermelése nagyjából ugyanazt az utat járja be, mint korábban a mezőgazdaság, legalábbis abban a vonatkozásban, hogy a termelékenység továbbra is rohamosan nő, az ún. fejlett világban egyre kevesebben dolgoznak a hagyományos nyolcórás ipari munka keretei között. A termelékenység növekedése következtében a munkaerő iránti szükség *általában is csökken, a munkanélküliség viszonylag magas szinten stagnál*. A fejlett társadalmak, közöttük az Európai Unió erre a kihívásra egyelőre *a rugalmas foglalkoztatás* és az *életélethosszig tartó* tanulás jelszavával válaszol, amely egyaránt maximálisan megfelel a tőke igényeinek.

A rugalmas foglalkoztatás – a hagyományos, naponta ismétlődő nyolcórás munkaidőben érvényesülő foglalkoztatás helyett – a fogyasztó igényeinek jobb kiszolgálását teszi lehetővé: egyrészt a piaci kereslet változásaihoz való rugalmas alkalmazkodást, másrészt pedig a fogyasztó

¹¹ Feltéve, de meg nem engedve, hogy a munkaerő újratermeléséhez változatlan termékalmazra van szükség, a termelékenység-növekedés következménye, hogy a munkaerő olcsóbb lesz, hiszen az újratermeléséhez szükséges javakat is termelékenyebben állítják elő. Az oktatás időtartamának növekedésén, illetve az ennek során felhasznált javak szerkezetének változásán nyomon követhető a munkaerő újratermeléséhez szükséges javak mennyiségi növekedése és szerkezeti változása. Itt nem térhetek ki annak bemutatására, hogy ebben a fogyasztásban miként érvényesül a szociális meghatározottság.

időbeosztásához való alkalmazkodást jelenti.¹² Emiatt a szolgáltatások térnyerése közvetlenül is növeli a rugalmas rendszerekben foglalkoztatottak számát.

Ami a tudás kérdését illeti, az *élethosszig tartó tanulás eszméje* nem egyéb, mint a *rugalmas foglalkoztatás igényének* más formában való megjelenése. Nem arról van szó, hogy azokat a tudásokat kellene megmenteni, amelyek kiveszőben vannak, vagy a kultúra általános színvonalát kellene emelni. Azért kell tanulni, hogy a *munkaerő ne csak időben és térben, hanem szerkezetben is folyamatosan alkalmazkodni tudjon* a tőke igényeihez.¹³

A tanulás eszméjének térhódítása ugyanakkor *csapdává* is válhat a tőke számára. A tőke érdekeit a termelési folyamatban maximális rugalmassággal kiszolgáló munkaerő és a megtermelt javakat korlátlanul elfogyasztani hajlandó vásárló ugyanaz az ember, akit mindkét funkciójában az jellemez, hogy *értékrendjét aláveti* a fenti két élethelyzetnek, mi több, értékrendje *ezekből a helyzetekből táplálkozik*, és igyekszik megfelelni azoknak a *társadalmi normáknak*, amelyeket a munkahelyen és a piacon támasztanak vele szemben. Mindkét helyzetben alapvetően engedelmes. Amíg a tanulás tárgya az üzem számára szükséges ismeret (ld. a képzés, továbbképzés, átképzés, felnőttképzés köré szőtt ideológiák), amelynek átadása meglehetősen manipulatív és nem nélküli az azonosulás kialakításának elemeit¹⁴, addig a tanulás az engedelmes munkaerő tökéletesítése csupán. Amikor azonban a tudás *felhalmozódása* elér egy *kritikus mennyiséget*, az alanyban *eszmerendszerek* keletkeznek, a *folyamat kontrollálhatatlanná válik*.¹⁵

A *munkaidő kérdése* is másképp vetődik fel, mint korábban. A munkavállalók oldaláról szemlélve a kérdést: miután megfelelően adaptálódtak a tőke igényeihez és hajlandóak lennének elfogyasztani mindazokat a javakat, amelyeket a tőke megfelelő szintű megtérüléséhez el kell fogyasztani, *ők megfelelő mennyiségű időt* szeretnének ehhez a fogyasztáshoz. A *társadalmi egyenlőtlenségek* folytán, és különösen a kulturális egyenlőtlenségek folytán azonban a túl sok szabadidő *társadalmilag veszélyes is*. A fogyasztás nem olyan jól szervezett és kontrollált, mint a munka. Vannak olyan társadalmi rétegek, amelyek szabadidő-eltöltése teljes mértékben konform és megfelel a munkavállalótól/fogyasztótól elvártnak,

¹² Az iparban ennek tipikus esete a munkaerő-kölcsönzés, amely a munkacsúcsok ellátását átmeneti munkamennyiség növeléssel biztosítja, ezzel áttételesen a megrendelések azonnali teljesítése mellett a raktárkészletek minimalizálását is lehetővé teszi, a szolgáltatásokban pedig a hétvégi, vagy a non-stop szolgáltatás, az internetes kiszolgálás jellegzetesen a fogyasztó időbeosztásához alkalmazkodó kiszolgálási módok.

¹³ Az „eldobható vállalatok” korszakában az alkalmazott munkaerőnek is eldobhatónak kell lennie, és amikor a kihajított cég helyett újat alapítunk, más tudásokkal rendelkező munkaerőre van szükség. Ld. Jonas Ridderstrale–Kjell A. Nordström: Funky business. A tehetség táncoltatja a tőkét. KJK-Kerszöv, Budapest, 2001. 57–59. oldal.

¹⁴ Nem véletlen, hogy a „16 tonna” c. dalt, amelynek híres refrénje „A lekem a vállalatot illeti meg”, és amely az 1978-as Kubai VIT dalos-füzetében az Internacionáléval, a DIVSZ-indulóval és a Bécsi munkásindulóval együtt jelent meg, 1998-ban a Republic együttes Üzenet c. albumában találjuk, majd 2002-ben baloldali lap jelent meg ezzel a címmel.

¹⁵ Erre utal a 13. jegyzetben hivatkozott könyv alcíme is: „A tehetség táncoltatja a tőkét”.

de mindig vannak olyanok, akik ebből a szempontból *deviánsak*, ha csak átmenetileg is.¹⁶

Emellett a munkáltatók rövid távú, egyedi érdekei is akadályozzák a munkaerő „egyenlő” elosztását a munkahelyek között, azaz teljes, de alacsony munkaidős foglalkoztatás helyett a tőke megtérülési szempontjai miatt a *részleges foglalkoztatás és a hosszabb munkanap* a jellemző.¹⁷

Erre a három tényezőre (rövidebb munkaidő iránti munkavállalói igény, a több szabadidővel járó társadalmi devianciák, a tőke igényei) a *nemzeti politikák nem adnak koncepciózus válaszokat*, az időről időre változó preferenciák pedig jellemzően konfliktusokat szülnek.¹⁸

A fejlett piacgazdaságok eddigi története alapján – amelynek során a tőke hosszabb távú érdekei eddig mindig legyőzték az eseti, rövidebb távú érdekeket – jó okunk van feltételezni, hogy mihelyt a *fogyasztás komoly akadályává válik a munkaidő hossza*, meg fog születni az *adekvát válasz*, és az üzem „szabadon engedi” a munkaerőt, amely a fogyasztás-

¹⁶ Gondoljunk pl. a hippi-mozgalomra vagy azokra az akciókra, amelyek valamely áru fogyasztásának bojkottjára irányulnak, már nem is beszélve a vegetáriánusok, a saját termelésű bioélelmiszereket fogyasztók, vagy a mindenkori fiatalok különböző csoportjainak szabadidő-eltöltési szokásaira, vagy csak a részeg éjszakai randalírozókra.

¹⁷ A munkaidő csökkentése érdekében születtek olyan javaslatok, amelyek később gyakorlati lépések kiindulópontjaivá válhatnak, mint például az 5 órás munkanap, az éves munkaidőkeret 25 százalékos csökkentése, vagy 50 év felett a munkaidő-alap fokozatos csökkentése egészen addig, míg az, a nyugdíjazás pillanatában, nulla nem lesz. Ezzel párhuzamosan egyre nőne a fogyasztásra fordítható szabadidő. (Ld. többek között a 7. jegyzetben hivatkozott cikket, vagy a Bajnai-kormány válságkezeléssel kapcsolatos 2008–2009. évi terveit.) A gyakorlatban azonban nem történt semmi, illetve ami történt, az, hogy egyre többet dolgozik, aki dolgozik és egyre nő a munkanélküliek száma – ezúttal úgy tűnik, hogy a válság hatására. Ld. Jonas Ridderstrale–Kjell A. Nordström: Karaoke kapitalizmus. Az emberiség menedzsmenete. KJK-Kerszöv, Budapest, 2004. Gürizés és munkanélküliség. 85–87. l. Az OMMF 2009. évi ellenőrzési tapasztalatai arra utalnak, hogy Magyarországon is uralkodó a „dolgozzon kevés ember minél többet” munkáltatói személete: „A feketefoglalkoztatást követően 2009-ben a legtöbb munkaügyi intézkedést a munkáltató nyilvántartási kötelezettségének a megszegése miatt hoztak (3538 db), mely 33 555 fő munkavállalót érintett (a szabályszegéssel érintett munkavállalók 18 százalékát). Ez a negatív jelenség 2007-től fokozatosan nyomon követhető (2007. évben 1701 intézkedés, 13 686 főt érintően, 2008-ban 3638 intézkedés, 26 793 főt érintően, 2009-ben 3538 intézkedés 33 555 főnél). Elsődlegesen a feldolgozóiparban fordul elő ez a jogsértés, ahol a munkavállalók 30 százalékát érinti, majd a kereskedelemben a munkavállalók 16 százalékát, a pénzügyi, biztosítási tevékenység területén a munkavállalók csaknem 11 százalékát.

Magas a munkaidő, pihenőidő, rendkívüli munkavégzés szabályainak megszegése 2009-ben, közel 32 000 munkavállaló sérelmére követték el, ami a jogsértéssel érintett munkavállalók 17 százaléka (2008-ban 35 264 főt, 2007-ben 20 908 főt érintett). A 2008-hoz képest a »visszaesés« annak tulajdonítható, hogy a második helyet elfoglaló nyilvántartási kötelezettség megszegése okán a munkaidő, pihenőidő szabályait már nem lehet eredményesen ellenőrizni. A legtöbbször ezt a rendelkezést is a feldolgozóiparban szegik meg a foglalkoztatók, itt a munkavállalók 35 százalékának sérelmére követték el.” Ld. „A munka világának biztonságáért”. Beszámoló a 2009. év ellenőrzés eredményeiről. 21. l. http://www.ommf.gov.hu/index.html?akt_menu=193. A kérdésre később visszatérek.

¹⁸ Ld. ehhez például a Siemens esetét, amely nemrégiben bejelentette, hogy tömegesen visz ki munkahelyeket Keletre. Az ebből keletkezett belpolitikai csatározás végül a korábbi bérral fizetett, megnövelt munkaidőben való munkáról szóló megegyezéssel végződött.

sal mindössze beteljesíti azt a termelési folyamatot, amelyet az üzemben megkezdett.¹⁹

Ezen a ponton felmerül a kérdés, hogy valóban halálra van-e ítélve a jóléti társadalom eszméje, mint azt többen jósolják. Meglátásom szerint csak az energiatartalékok kimerülése, a környezetszennyezés és még néhány, ehhez hasonló globális probléma vezethet a jóléti társadalom kudarcához, amely egyúttal az emberi társadalom kudarca is lesz. Ha ezeket az ún. globális problémákat sikerül elkerülni vagy megoldani, akkor a *termelékenység növelésének kényszere* és a fenti *tőkemegtérülési követelmény* miatt, amely nem teljesülhet fogyasztás nélkül, a társadalmak *gondoskodni fognak* arról, hogy a megtermelt javakat *elfogyasszák*. Egyelőre nem látni jeleit annak, hogy ennek a fogyasztás-növelésnek lennének korlátai.

2. A fogyasztás jellegében bekövetkezett változások

2.1. A FOGYASZTÁSI JAVAK BŐSÉGE

A fogyasztás jellegében bekövetkezett változások közül a legszembe-tűnőbb az a *hatalmas fogyasztási cikk-tömeg*, amely ma a piacot jellemzi, vagyis mindenekelőtt hatalmas mennyiségi növekedéssel van dolgunk. E mennyiségi növekedés két, mögöttes tényezőn alapszik: a fogyasztási cikkek *termelékenyebb előállításán*, és egy célszerűen megtervezett, differenciált, a piac ismeretén alapuló *minőségrontáson*, amelyet a régebbi idők óta használt javak esetében mindenki tetten érhet, aki nem röstell összehasonlításokat tenni.²⁰

A ruházati cikkek piacán például, nemcsak a kínai áru dömpingje (az európainál még mindig rosszabb minőségű anyag, hanyagabb elkészítés, rövidebb használhatósági idő) a jellemző, hanem olyan, a szociális fogyasztás körébe tartozó jellegzetességek is meghatározóak, mint a divat, illetve annak alkalmazkodása a társadalmi rétegződéshez, amelyek folyamatában azok a ruhadarabok is gyorsan elértéktelenednek, amelyeket viselőjük nem nyúlt el.²¹ Hasonló a helyzet az IT és az egyéb

¹⁹ A minőségrontás (ld. később) a fogyasztás felgyorsulását is magával hozza, azaz nem állítható, hogy egyenes arányosság lenne a fogyasztáshoz szükséges szabadidő és a terméktömeg növekedése között. Egy részletesebb elemzésben meg kellene különböztetni az egész megtermelt fogyasztási cikk-tömeg „forgási sebességét” és az egyes fogyasztó fogyasztásához szükséges időmennyiséget.

²⁰ Ez a probléma ma, éppen egyes nyersanyagforrások belátható időn belüli kimerülése kapcsán, már a politika figyelmét is felkeltette, így Európa arra készül, hogy egyre szélesebb körben kötelezze a gyártókat elhasznált termékeik visszavásárlására, de legalábbis összegyűjtésére és reciklálására. Ha ilyen kötelezettség életbe lép, rövid távon jelentősen csökkenhet a rövid élettartamú termékek gyártásához fűződő termelői érdek, hosszabb távon azonban – a recikláló technológiák kiépülése után – az ugyanazon anyagból többszörös profit megszerzése ismét csábítóvá válik majd.

²¹ A középkorban az igazán fontos, szép, ünnepi ruhákat éveken keresztül, kézzel készítették és díszítették, és gyakran több nemzedéken keresztül hordták – ebben az értelemben divatnak nyoma sem volt. Amikor a divat megjelent, túlnyomórészt a gazdagok divatja volt, akik megengedhették maguknak, hogy több rend ruhájuk és hozzávaló kiegészítőjük

távközlési cikkek piacán is, ahol a fogyasztást a technikai újdonságok diktálják, amelyek a régebbi – kevesebb, de használható funkciót betöltő – cikkeket úgy teszik elavulttá, hogy azok inkompatibilissé válnak az újabb hardverekkel.²²

A mennyiségi növekedés együtt jár azzal a jelenséggel, hogy a termékeket igen nehéz egymástól megkülönböztetni, holott az eladás sikere jórészt azon múlik, hogy az azonos szükségleteket kielégítő javak közül melyiknek a megvásárlására tudjuk rábírnunk a fogyasztót. Ennek köszönhetően értékelődött fel a reklám, amely képes arra, hogy elhitesse a fogyasztóval, hogy az adott termék rendelkezik valami olyan sajátossággal, amely miatt épp azt kell megvásárolni, és nem a másikat.²³

2.2. AZ EGYES JÓSZÁGCSOPORTOK FOGYASZTÁSÁNAK KÜLÖNBBSÉGEI ÉS HASONLÓSÁGAI

Itt érkezünk vissza a fogyasztási javak korábban vázolt csoportosításához, miszerint vannak a biológiai szükséglet-kielégítést szolgáló javak, a munkaerő újratermeléséhez szükséges javak és az ún. szociális javak. E három jószágcsoporthoz tartozó javak fogyasztásában, a fenti, általános tendenciák mellett jelentős különbségeket is láthatunk.

a) A biológiai szükséglet-kielégítés körébe sorolhatjuk az élelmiszert, a lakást, az alapszintű ruházkodást, és a gyermekek gondozásával, valamint az egészség fenntartásával kapcsolatos fogyasztást. Az első három szükségletcsoportba tartozó javak fogyasztása – mint azt a közgazdaságtanban régen leírták – rugalmatlan, azaz nagyjából ugyanannyit fogyaszt-

legyen, a ruhákat már nemcsak otthon készítették (a gazdagok esetében a szolgálók), hanem kezdték vásárolni, illetve piacra gyártani. A piac növekedésével a lakosság túlnyomó többsége egyszerű „konfekcióban” járt, a divatos ruha merőben mást jelentett a gazdagok és a szegényebbek csoportjában (és e kettőnél jóval több csoportot lehetett öltözködés szempontjából elkülöníteni). Ma a gazdagok és a nem túl szegény tömegek divatja inkább a felhasznált anyagokban és az elkészítés gondosságában különbözik, mint bármi másban, így annak változásai mindenkit „sújtanak”, azaz a divatkövetés (az igazán gazdagok esetében megelőzés) mindenki számára a még használható termékek kidobásával és újabb pénzek elköltésével jár.

²² A digitális televíziózásra való átállás például tömegével állítja elő a környezetre veszélyes hulladékot, miközben hatalmas erőforrásokat használ el az új rendszer létrehozására, a fogyasztónak pedig egyszerűen nincs más választása, mint átállni az új rendszerre, ha egyáltalán tv-műsorhoz kíván jutni. A számítógépes játékok piaca is ezen az elven működik. Az újabb játékok magasabb követelményeket támasztanak a hardverrel szemben, így a régit ki kell cserélni ahhoz, hogy az újabb verziók fussanak. A mobiltelefonok piacának alakulása e tekintetben jobban hasonlít a ruházati cikkek piacára – a fogyasztó választhat, hogy kevesebb vagy több funkcióval rendelkező készüléket vásárol; telefonálni mindegyiken lehet.

²³ A digitálisműsor-szolgáltatók, mint tapasztaljuk, nem bíbelődnek ezzel, szimplán rákényszerítik a fogyasztóra a döntést, míg a legtöbb műszaki cikk piacán a fogyasztók jelentős részének egyszerűen hiányoznak az ismeretei ahhoz, hogy „racionálisan” döntsön egy adott márka megvásárlásáról vagy elutasításáról, ezért nem is racionális megfontolásokon alapul a döntés. Hasonló a helyzet például a távközlési díjsomagok esetében is, amelyek közül a fogyasztó néhány számtani művelet elvégzése után racionálisan is választhatna, de nem teszi.

tanak belőlük, akkor is, ha a jövedelmek nőnek, akkor is, ha csökkennek (nem tagadjuk ezzel a fogyasztó befolyásolásának lehetőségeit a legegyszerűbb terméktől a legjobb minőségűig húzódó skáláján). E területen a fogyasztói szokások változása rendkívül lassú, a termelőknek bőven van idejük alkalmazkodni.²⁴ Az ezeket gyártó ágazatok ennek folytán – standard minőséget nyújtván – kiegyensúlyozott keresletre számíthatnak.

Ezzel szemben a *gyermek gondozása és nevelése*, valamint az *egészségügyi ellátás a legrugalmasabb* piacok közé számíthatnak, ezeken a területeken korlátlanok a szükségletek kialakításának lehetőségei, és a szolgáltatók élnek is ezekkel a lehetőségekkel.

E szükségleteken egyébként szépen kimutathatók a *biológiai és a szociális szükségletek* kielégítésére irányuló fogyasztás elkülönítésének nehézségei is, amelyekre korábban utaltam. Vegyük például a védőoltásokat. Ezekkel kapcsolatban az a helyzet, amit Hankiss Elemér a *Társadalmi csapdák* című művében²⁵ leírt, hogy ti. az egyénnek addig biológiai szükséglete a betegség megakadályozása, amíg az jellemző a populációban, ha azonban a betegség nem fordul többé elő, a védőoltás szociális szükségletté válik, amelyről az egyén azt gondolhatja, hogy felesleges. Ebből következően aki azzal foglalkozik, hogy a piacot fogyasztásra próbálja rábírní, jó, ha szem előtt tartja, hogy sokkal nagyobb valószínűséggel lesz sikeres, ha a fogyasztásra szánt termékről be tudja bizonyítani, hogy az egyéni (alap)szükségletet elégíti ki.

A reklámpszichológiából azt is tudjuk, hogy egy *primer biológiai szükségletre* jól lehet építeni, és olyan szükségletek kielégítését felkínálni, amelyek elérése egyébként túl nagy erőfeszítésbe kerülne az egyénnek. Például a kóla esetében a tisztaság ismeretterjesztés arra szorítkozna, hogy „ha szomjas vagy, igyál hideg kólát, de tudj róla, hogy a koffein veszélyezteti a szervezeted kalcium-háztartását”. Ezzel szemben a reklámok azt üzenik, hogy a kólaivás egyenlő a sikerrel és a „kitűnően érzed magad”, „olyan vagy, mint a legnagyobbak” és ami a legfontosabb, a „hozzánk tartozol” érzésével, azaz nem a megfelelő mennyiségű cukor, víz és koffein szervezetbe való bevitelét, a szomjúság oltását, hanem egy *komplex szociális szükséglet* kielégítését ígéri.

Miután a fogyasztó szociális szükségleteiről – és még sok, egyéb tényezőről – a piacot alakító termelők megfelelő mennyiségű *információval* rendelkeznek, a *biológiai szükségletek* kielégítését célzó fogyasztást is *erősen manipulálják*.²⁶ Itt kell megjegyeznünk, hogy a korábban említett

²⁴ Gondoljunk csak a hazai kenyérvásárlási szokásokra. Mire tömegessé vált – nem utolsósorban az egészségügyi propaganda hatására – a fehér kenyér fogyasztása mellett a különböző adalékokkal dúsított kenyérfajták gyártása, addigra rendelkezésre állt a kínálat is.

²⁵ Hankiss Elemér: *Társadalmi csapdák*. Magvető, 1979. 58–67. l.

²⁶ Nem véletlen, hogy a gyógyszerek reklámozása a reklámetikával, fogyasztóvédelemmel foglalkozók és a hatóságok részvételével folyó, időről időre fellángoló vita tárgya, amelyben azt az alapkérdést kellene eldönteni, hogy bizonyos – a fogyasztó számára ismeretlen – kémiai anyagok szervezetbe való bevitelét alapozhatjuk-e arra a rendkívül kevés információra, ami egy reklámba befér, illetve amit az ember a saját betegségéről vagy rossz állapotáról tud. A bukott manipulációs próbálkozás példája az a reklám, amely pozitív egészségügyi hatásokkal igyekezett eladni egy joghurtot, amely alapvetően nem gyógyszer, hanem élelmiszer. A gyártó csak akkor tért át az élelmiszerként való reklámozásra,

tudás-veszteségek, az életmódot jellemző időbeosztás és a kialakult életkörülmények miatt az emberek tömegei ma már nem alkalmasak arra, hogy a piac megkerülésével elégtérjék ki ezeket a szükségleteiket, és arra sem, hogy megítéljék a piacon kapható árukat. Ennek az a következménye, hogy az egyén *védtelen* a manipulációval szemben, a fogyasztásban is megnyilvánuló értékrend jelentős részben szintén manipuláció eredménye.²⁷

b) Ami a *munkaerő újratermeléséhez szükséges javakat* illeti, itt elsősorban a *munkavégzési szokások* alakítására és a *munka elvégzéséhez szükséges tudás* fogyasztására kell koncentrálnunk, miután az emberi munkaerő egyébként nem áll másból, mint megfelelő fizikai kondícióból, tudásból és motivációból.

ba) Mint a második paradigmaváltásnál láttuk, a *munkavégzési szokások* napjainkban erősen átalakulóban vannak, az atipikus munkavégzés terjedése és az erre vonatkozó propaganda azt célozza, hogy az emberek *szokjanak le* arról a stabilitásról, amit a *hagyományos munkaviszonyban, nyolcórás munkaidőben* való foglalkoztatás jelent. Ez a folyamat azért lassúbb, mint amit a tőke érdekei követelnének, mert az emberek *biztonság-szükséglete* áll az útjában.

A biztonság itt nemcsak a társadalomba való beágyazottság vagy a jövedelem biztonsága, hanem komplex pszichológiai szükséglet. Ez a szükséglet magában foglalja – például – a hétköznapi rutinok biztonságteremtő működése iránti igényt, amelyet leginkább azzal lehet illusztrálni, hogy hány döntést kell az egyénnek meghoznia naponta. Atipikus munkavégzési formák esetén e *rutinok jelentős része nem működik*.

Megjegyzem, minél többször kerül az egyén *döntési helyzetbe*, annál tágabbak a rajta kívül álló társadalmi erők lehetőségei arra, hogy befolyásolják ezeket a döntéseket, és a *fogyasztásra jól kondicionált egyént* nem nehéz rávenni arra, hogy *megkísérelje* az alapvetően csak munkával kielégíthető szükségleteit²⁸ is *fogyasztás útján* kielégíteni. Jellemző következ-

amikor megbírságotlák amiatt, hogy a termék pozitív egészségügyi hatását nem lehetett kimutatni. Persze maga a reklám lehetett sikeres abban az értelemben, hogy rengeteg joghurt fogyott ennek hatására.

²⁷ Ezen alapszik például a hazai ásványvíz-fogyasztás is, amely a szakemberek szerint az ország döntő részén teljesen felesleges, mert a szolgáltatott ivóvíz megfelelő minőségű és az immunrendszer erősítése szempontjából fontos lenne, hogy ne ásványvizet, hanem csap/kútvizet igyanak az emberek. Ugyanakkor az ásványvíz reklámja mindenek előtt a „tisztaság”, a „frissesség” és a „fiatalság” asszociációira épít, amelyek értéktartalmat hordoznak. Ezek közül a tisztaság a fent jelzett immun-probléma miatt káros, a frissességet bármilyen vízzel el lehet érni, ha az ember szomjas, a fiatalság pedig a populációnak akkor is csak kisebb részét jellemzi, ha mindenki ásványvizet fogyaszt. Mindemellett – különösen városban – sokkal nehezebb egy pohár „sima” vízhez hozzájutni, mint egy palack ásványvízhez.

²⁸ Ld. erről bővebben: Garai László: Identitásgazdaságtan. *Gazdaságpszichológia másképpen*. TAS Kiadó Budapest, 2003. Különösen: „Jahoda (1979) elmélete a szükségletkielégítés tekintetében megkülönbözteti egymástól a munka manifeszt és latens funkcióit. A manifeszt funkció olyan szükségletekkel kapcsolatos, amelyek kielégíttelensége a munkatevékenységet kiváltja, hogy ennek révén kielégüljön: ilyen funkciója a munkának például a fizetség. A latens funkció ezzel szemben olyan szükségletekkel függ össze, melyeknek az ember nem okvetlenül van tudatában; ezért kielégületlenségük nem feltétlenül vezet

MŰHELY

ménye ennek a viselkedésnek az unalom, amely a fogyasztás passzív jellege folytán előbb vagy utóbb akkor is előáll, ha az ember „szórakozik”, és aminek következtében egyre intenzívebb szórakozást keres.²⁹

A másik, jellegzetes reakció a biztonság-szükséglet kielégítése előtt álló akadályokra a *munkamánia*, amely nem mondható tömegesnek, de már észrevehető a fejlett társadalmakban. A munkamániás biztonsági szükségletének kielégítésére egyedül a munka adta keretek és az abból fakadó, jogosnak tűnő önigazolás alkalmas. És, mint azt elemzők megállapították, a munka csapdává válik azáltal, hogy az egyén egyre kevesebb más területen rendelkezik kompetenciákkal, minél fogva még inkább a munkába menekül.³⁰

A *biztonság-szükséglet ereje* mutatkozik meg abban is, hogy a munkavállalók szinte *bármilyen hosszú munkaidőben* hajlandóak dolgozni, még a fejlett Európában is, és ezzel partnerek a vállalatok azon érdekeinek érvényesítésében, hogy minél kevesebb embert minél hosszabb ideig lehessen dolgoztatni.³¹

bb) A munkavégzéshez szükséges tudások *megszerzése és gyarapítása*, mint láttuk, a fogyasztás szempontjából legalábbis *ellentmondásos* folyamat. Európában kétségtelenül jelen van a tudás felértékelődése, még akkor is, ha a főként felnőtteknek nyújtott oktatások jelentős része csak

öt arra, hogy munkaviszonyt létesítsen, ám ha a munkaviszony megszűnik, ez elvezet a kérdéses szükségletek kielégületlenségéhez. A munkának Jahoda szerint legalább öt latens funkciója van:

- módot nyújt az egyénnek, hogy tevékenységet végezzen;
- strukturálja az időt;
- rendszeres kapcsolattartást és tapasztalatcserét biztosít;
- olyan célokkal teremt közösséget, amelyek túlhaladják az egyén perspektíváját;
- és státust ad a személynek.” 192–193. oldal, <http://mek.oszk.hu/05900/05970/05970.pdf>

²⁹ Nem utolsósorban ennek a következménye az ún. extrém sportok, vagy a drog terjedése.

³⁰ A bér munkás múlt arra kondicionál, hogy fel kell kelni, ha csörög a vekker. Amíg naponta ugyanakkor munkába kell menni, tudja az ember, hogy ott mit kell csinálni, és a nap további részében milyen feladatokat kell elvégezni, addig a hétköznapi döntések olyasmikre korlátozódnak, hogy menjünk-e moziba, mit együnk vacsorára, vagy hogy mikor induljunk el a járdaszegélyről az út túloldalára. Mihelyt azonban megszűnik a napi 8 órás munkavégzés, a nap első döntését arra vonatkozóan kell meghozni, hogy mikor keljünk föl, és ettől fogva minden cselekvés külön döntést igényel. Ennek sokszor depresszió a következménye; az egyén a rászakadt szabadságot és döntéskényszert számkivettségként éli meg. Ugyanebbe a jelenségkörbe tartozik az a távmunkások esetében kimutatott ártalom, hogy: ők könnyebben válnak munkamániássá, mint a csoportban dolgozó társaik. Ennek oka, hogy a munka elvárt mennyiségét és minőségét illetően nem állnak rendelkezésükre a csoportban kialakuló mércék, így túlbiztosításra törekcsenek. Ld. pl. Bankó Zoltán, Ferge Sándor, Gáspár Máttyás, Kántor Nedda, Kökényiné Ivanics Annamária, Kugler Kinga, Laczkó Zsuzsanna, Paál Kálmán, Wesselényi Andrea: *Táv munka tanácsadó*. KJK-Kerszöv Budapest, 2003.

³¹ Ld. erről bővebben az EU munkaidő irányelve és ennek kapcsán az ún. opt-out körül kialakult vitákat, amelyben a szabad túlórázás mellett érvelők arra hivatkoztak, hogy a munkavállalóknak ez nincs ellenére, lehet ilyen szerződéseket kötni, hiszen ők is érdekeltek a hosszabb munkaidőben. 2003/88/EK irányelve a munkaidő-szervezés egyes szempontjairól. http://www.euvonal.hu/index.php?op=kozossegi_politikak&id=24 és <http://www.europarl.europa.eu/oeil/FindByProcnum.do?lang=2&procnum=COD/2004/0209>

az „üzem” számára képez alkalmas munkaerőt (aki ettől – a tanulás ellenére – nem válik alkalmassá arra, hogy a piacot megkerülve elégítse ki a szükségleteit). A fejlett társadalmak problémája az, hogy az általános képzésben is egyre kisebb részarányt foglal el a kultúra közvetítése.³² Az üzem számára való nevelés és oktatás az óvodában megkezdődik, a szakképzésben elér egy használható szintet, majd a munkavállalói létben folytatódik. Ha valaki nem tesz eleget a tanulóval/munkavállalóval/fogyasztóval szemben támasztott követelményeknek – miután ő sem kerülheti meg a piacot a szükséglet-kielégítési során –, azt a „fejlett” társadalom többnyire rossz munkával és alacsony jövedelemmel bünteti, s legtöbb esetben deviánsnak tekinti.

Úgy tűnik, hogy az oktatási rendszer hatékonyságának romlása annak a védekezési mechanizmusnak a része, amellyel bizonyos mennyiségű és minőségű tudás felhalmozódását elősegítjük, de a kritikus mennyiségű tudás felhalmozódását megakadályozzuk, annak érdekében, hogy a munkavállaló-fogyasztó és a tőke közötti alkukat zökkenőmentesen lehessen megkötni. Jelzem, hogy ez az összefüggés mind a tudás, mind a fogyasztás oldalán más színvonalon jelenik meg az elit esetében, amelynek nem a munkavállaló-fogyasztó, hanem az „alkotó” szerepét szánja a társadalom, legyen ez az alkotás politikai, művészi, gazdaságirányítási vagy bármilyen más természetű. Az elitnek „szánt” javakat is termeli valaki, amely azok elfogyasztásával gondoskodik a saját fennmaradásáról.

A fogyasztási cikkek differenciálódása és bonyolultabbá válása a fogyasztás folyamatát nagy mértékben közelíti a termelési folyamathoz. Szembetűnő ez a közeledés a tekintetben, hogy a termelés és a fogyasztás egy részét is viszonylag bonyolult berendezések segítik, és ezek kezelésében – ha nem is ugyanarról a gépről van szó, mint például a számítógép esetében – rengeteg az analógia. Emiatt kibővültek azok a területek, ahol a munkához és a fogyasztáshoz ugyanazokra a tudásokra és készségekre van szükség. Ezért a tudás meghatározott minimumának felhalmozása nemcsak a termelés, hanem a fogyasztás előfeltétele is, tehát erre a minimumra nemcsak a termelésben van szükség, hanem a fogyasztásban is, illetve mindkét területen jól hasznosítható.

c) A korábban szociálisnak nevezett javak fogyasztásában a legszembetűnőbb a fogyasztási szokások megváltozása (miközben változik a fogyasztás szociális jellege a biológiai szükséglet-kielégítésben és a munkaerő újratemelésében is). Mára önálló területek jelentek meg a fogyasztásban, amelyekre kizárólag annak érdekében van szükség, hogy az egyén igazolja magát a társadalom előtt.³³ A 20. század vége felé lezajlott az a vita,

³² Itt nem egyszerűen a humánnak nevezett tudományokra gondolok, hanem mindenre, ami az emberiség kultúrkincsét és ennek értékeit, illetve az ezekhez való viszony alakítását jelenti, láthatóan azonban ez a probléma ma csak keveseket érdekel. Leegyszerűsítve némileg a kérdést, a tárgyi tudás és az érték közvetítés közoktatási dilemmájához jutunk, amely egyelőre a tárgyi tudás javára dőlt el.

³³ Erről (is) szól Garai László idézett műve, amelyet megfelelő terjedelemben itt nem idézhetek, de megjegyzem, hogy ezt példázza a szociális minimum fogalmának az az értelmezése, miszerint a szociális minimum az, amit „el kell fogyasztanod ahhoz, hogy a társadalom tagjának tekinthess magad”. Bővebben ld. id. mű 2.4.1. Az egyenlőség gazdaságpszichológiája c. részében.

amely a fogyasztói társadalmat igyekezett elhelyezni az emberiség történetében. E vita után, és az azóta végbement történéseket látva világosan látszik, hogy a fogyasztás egyetlen korlátja maga a szükséglet, amely azonban *korlátlanul termelhető*.³⁴

3. A pénz, ami a fogyasztáshoz kell

Tekintettel arra, hogy a fogyasztás a piac közvetítésével zajlik, ideje szemügyre venni azt a kérdést is, hogy a *fizetőképes kereslet* hogyan képes biztosítani az *újratermelés zavartalanságát*.

A közgazdászok a gazdasági egyensúlyt többek között a részpiacok egyensúlyaként értelmezik, így a fogyasztási cikkek piacának egyensúlya – leegyszerűsítve – azt jelenti, hogy a piacon akkora a fizetőképes kereslet, amekkora a fogyasztási cikkek kínálata. A termelékenység növekedése és a termékdifferentiálás szükséglete önmagában is elegendő ahhoz, hogy állandóan újabb és újabb terméktömeg jelenjen meg a piacon, az egyensúly tehát csak akkor marad fenn, ha ennek a *növekvő terméktömegnek növekvő jövedelmek* teremtenek keresletet, feltéve, hogy az árak változatlanok maradnak.

A tőkemegtérülés szempontjából vizsgálva a fogyasztási cikkek piacát, a piacon megjelenő *jövedelemtömegnek* van jelentősége, amelyen belül *két jövedelemtípust* érdemes elkülöníteni. Az egyik a *bérijövedelem*, a másik a *szociális transzferek*.

A bérijövedelem formájában kiáramló jövedelemtömeg részben az *egyedi bérek* színvonalának, részben pedig annak függvénye, hogy miként alakul a *foglalkoztatottak száma*. (Európa mindkét fő tényező tekintetében ambiciózus célokat tűzött maga elé, a bérek lassú növekedése [és kiegyenlítődése] mellett igen magas foglalkoztatási szintet kíván megvalósítani, deklarálta annak érdekében, hogy a befolyó adókból továbbra is fedezni lehessen a szociális transzfereket.)

A *bérijövedelmek növekedésével összefüggésben* érdekes részjelenségekre figyelhetünk fel.

Ezek egyike az időbér térnyerése. A bérek – amelyek a jövedelmek központi elemét képezik – növekedését korábban igyekeztek szorosan a termelés növekedéséhez kötni, úgy annyira, hogy egyébként mérhetetlen szellemi munkáknál is a teljesítménybérezés rafinált formáit alkalmazták. Mára ez a tendencia megfordulni látszik; a korábban hagyományosan teljesítménybérrel fizetett területeken is *gyakrabban alkalmaznak időbért*. Ez a fordulat kevésbé annak az eredménye, hogy a teljesítménybérezés alkalmazása nem növeli a teljesítményt magát, hanem inkább annak, hogy a profit *nem attól növekszik*, ha *több munkát fektetnek be*. A profit növekedésének záloga ma sokkal inkább az *emberi tudás*, amit nem teljesítménybérezéssel, hanem bonyolult humánpolitikai eszközökkel lehet a profit szolgálatába állítani – hacsak nem áll szolgálatba önként és örömmel.³⁵

³⁴ Ama Bernard Shaw-i mondás analógiájára, hogy a házasság azon problémák megoldására született intézmény, amelyek nélküle nem léteznének.

³⁵ Ld. többek között: Jonas Ridderstrale–Kjell A. Nordström: Funky business. A tehetség

Ha a vállalat a munkavállalók tudásának elég nagy hányadához akar hozzájutni, érdemesebb olyan munkakörülményeket teremtenie, amelyek közepette ezt a tudást a munkavállalók *szívesen átadják* a cégnek, mint különböző, erre presszionáló eszközöket alkalmazni. E munkakörülmények egyike a munkavállalók bérezése, pontosabban az egész kompenzációs rendszer, amelynek a bér egyik eleme csupán.³⁶ Az ilyen módon *ösztönző bérrrel szemben* szinte az egyetlen követelmény, hogy olyan *magasnak kell lennie*, hogy megfeleljen a munkavállaló értékítéletének.³⁷

A másik – témánk szempontjából érdekes – jelenség, hogy a *bérek színvonal*a az elmúlt húsz év során *sem egyenlítődt ki* olyan világgazdasági régiókon belül, mint például az Európai Unió, ahol a tőkeáramlás előtti korlátok a szocialista rendszerek összedőlésével együtt omlottak le. Láthatóan e területen is érvényesül az „akinek van, annak adatik” összefüggése. Úgy vélem, ez a jelenség nem annak köszönhető, hogy a fejlettebb országokban a szakszervezetek sokkal eredményesebb bérharcot folytatnak, mint a kelet-európai országok szakszervezetei, bár ennek szerepét nem tagadhatjuk, ahogy nem tagadhatjuk azt sem, hogy a tőkemozgásokot a nemzeti érdek is képes befolyásolni (ld. pl. a Siemens korábban említett esetét), ezek következmények. Meglátásom szerint e jelenség annak (is) köszönhető, hogy a fizetőképes kereslet színvonalát rontja az, aki a bérszínvonalat rontja, ezért a fejlett országok piacára termelők *nem érdekeltek* abban, hogy a *bérszínvonal* ezekben az országokban jelentősen csökkenjen.

Felmerül a kérdés, hogy miért nem mindegy a tőkének, hogy milyen nemzetiségű a fogyasztó. Egyrészt azért, mert a különböző életszínvonalon álló fogyasztók különböző javakat fogyasztanak, tehát nem mindegy, kinek mit akarunk eladni. Másrészt – és ez a fontosabb – azért, mert a biztonság és a stabilitás, a kiszámíthatóság egy szükséges szintje, a társadalmi-politikai béke a profitszerzés előfeltétele.³⁸ Ezen előfeltételek fennmaradásához a szociálpolitika ugyanúgy hozzájárul, mint az egyén megfelelő szintű biztonságának fenntartásához. Következésképpen: a *társadalmilag elfogadott bérszínvonal* fenntartása és növelése és a *megfelelő szociális biztonsági szint* fenntartása nemcsak a fogyasztónak, hanem a *termelőnek is* érdeke.³⁹

táncoltatja a tőkét. KJK-Kerszöv, Budapest, 2001., vagy bármelyik humán erőforrás-menedzsment tankönyvet.

³⁶ Ez nem jelenti azt, hogy a kompenzációs rendszer többi eleme nem jelenik meg a piacon, mint fogyasztási cikkek iránti kereslet, akkor sem, ha a statisztika nem a fogyasztói piacon, hanem a termelési költségek között méri meg őket. E cikkek eladói számára a vásárló cégek jól előre jelezhető és általában elég stabil piacot jelentenek.

³⁷ A humánmenedzsment tudja ezt, minek következtében a felvételi interjúkon rendszerint elhangzik az a kérdés, hogy a leendő munkavállalónak milyen kompenzációs igényei vannak. Természetesen az, hogy itt a tudás diktál, nem a manapság operátoroknak nevezett betanított munkások piacának jellemzője. Betanított munkásból általában túlkínálat van a munkaerőpiacon, tudásból azonban nincs.

³⁸ Ld. erről Ferge Zsuzsa: Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek. Napvilág Kiadó 2010. 90–97. oldal.

³⁹ Itt nem térhetünk ki annak vizsgálatára, hogy a kiegyenlítődésként miért nem ment végbe úgy, hogy a kelet-európai régió „utolérte és túlszárnyalta” Nyugat-Európát.

A szociális transzferekből a fogyasztási cikkek piacán létrejövő kereslet nagysága leginkább attól függ, hogy a szociális transzferek melyik és mekkora részét nyújtják közvetlenül a lakosságnak, függetlenül a tényleges vevő személyétől (maga a fogyasztó, az állam, a helyi önkormányzat, civil szervezet stb.)⁴⁰, és attól, hogy e javakat pénzben vagy természetben nyújtják-e.⁴¹ Mértékét befolyásolja a gazdasági növekedés és a demográfiai helyzet, de alapvetően a gazdaság- és szociálpolitika – fent említett tényezők által is befolyásolt – értékválasztásai határozzák meg.

A modern gazdaságpolitikák, különösen napjainkban, a gazdasági és a költségvetési egyensúlyt tekintik centrális értéknek, amelyet a növekedéssel együtt szeretnének fenntartani. A gyakorlatban azonban egész Európát a költségvetési deficit jellemzi, amelynek jelentős tényezője a szociális transzferek mértéke. A szociális kiadások szintjének fenntartása mögött fellelhetőek a szolidaritás, a humanitás, a biztonság értékei, és azoknak a termelőknek az érdekei, akik a szociális kiadásokra mint *jövedelemre* számítanak.⁴² Mindezek mögött pedig ott a tőke *stabilitás és biztonság* iránti igénye.

Visszatérve tulajdonképpeni témánkhoz, a fogyasztás növelését tehát részben a bérek növelésével, részben a szociális transzferek növelésével érhetjük el. Nem véletlen, hogy az egyéni bérek elszakadhatnak a teljesítményektől, a szociális transzferek pedig meghaladhatják a költségvetési lehetőségeket: ha a tőkemegtérülés szempontjait tartjuk szem előtt, a keresletnek (ami a bérből és a szociális transzferekből lesz) nem a teljesítménytől vagy a központosított jövedelemhányad nagyságától, hanem attól kell függnie, hogy mekkora az adott időszakban elfogyasztandó (megvásárolandó) *termékhalmoz.*

II. A munka és a fogyasztás néhány hazai vonatkozása

1. A hazai vállalkozások magatartása

A hazai vállalkozások magatartásával kapcsolatosan csupán *néhány feltűnő jelenséget* szeretnék itt jelezni.⁴³ A legelső szembetűnő tény a vállalkozások száma. Magyarországon minden 100 lakosra jut 7 működő

⁴⁰ Általában azt mondhatjuk, hogy a fogyasztási cikkek iránti keresletet az elsődleges elosztás során biztosan növelik a pénzbeli szociális transzferek, míg a természetben nyújtott javak és szolgáltatások közül azok, amelyeket közvetlenül személyeknek nyújtanak. A másodlagos vagy harmadlagos elosztás során azonban majdnem valamennyi, ilyen természetű jövedelem fogyasztássá válik (például a szociális beruházások költsége az elsődleges elosztásban a közösség „termelési” költsége, de keresletet teremt a fogyasztási cikkek piacán az a hányad, amelyet a beruházás során munkabéreként fizettek ki).

⁴¹ Az a szervezet, amely természetben nyújt javakat, szintén vásárol a piacon, a jószág fogyasztóhoz való eljuttatásában közvetítő szerepet tölt be.

⁴² Szép példája ennek a H1N1 vírus elleni világméretű küzdelem, amellyel kapcsolatban felmerült az a lehetőség is, hogy emögött nem áll semmilyen szociális megfontolás, csupán a vakcinagyártók piaci érdeke.

⁴³ Összefoglalóan ld. : Ferge Zsuzsa: Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek. Napvilág Kiadó 2010. Az Újkapitalista piacgazdaság. 80–90. oldal.

vállalkozás,⁴⁴ amelyek között sok kényszervállalkozás, színlelt szerződések kötései egyéni vállalkozó van ugyan, de a formálisan a szabadpiacból megélni szándékozó vállalkozások száma is igen magas. Természetesen a vállalkozások átlagos mérete kicsi, a foglalkoztatottak számát tekintve különösen. Ezek a vállalkozások egy olyan piacon szeretnének megélni, ahol – többnyire ugyanezen vállalkozások egyéni megfontolásai, stratégiája miatt – *alacsonyok a jövedelmek*. Ennek természetes következménye lenne a kielezett piaci verseny.

Ehelyett a hazai vállalkozások jelentős része az *állam felé fordul*, amely a maga részéről mindent megtesz, hogy a *vállalkozásokat fenntartsa*. Egyrészt jelentős megrendeléseket, másrészt jelentős támogatásokat nyújt, harmadrészt túri, hogy a vállalkozások sokasága feketén foglalkoztasson, ne fizesse meg az adókat és járulékokat, színlelt szerződéseket kössön stb.

Az állam ilyen magatartása mögött a *foglalkoztatáshoz fűződő közérdeket* találjuk, amely minden olyan tárgyaláson kifejeződik, ahol a vállalkozók adó- és járulékcsökkenési igényeiről, a minimálbér emeléséről vagy az állami támogatások elosztásának feltételeiről van szó.⁴⁵ A foglalkoztatás

⁴⁴ 1,6 millió vállalkozásból 701 ezer volt a működő 2008-ban. Vállalkozások demográfiája, 2008. Statisztikai Tükör, 2010. május 21. 2. oldal.

⁴⁵ Különösen érdekesek ebből a szempontból az Országos Érdekegyeztető Tanácsban (OÉT) minden évben lefolytatott bértárgyalások, amelyeken a szociális partnerek a következő évi keresetnövekedés és a minimálbér mértékéről egyezkednek. A munkáltatók által hangoztatott érvelés szerint a vállalkozások akkor tudnak több embert foglalkoztatni/magasabb bért fizetni, ha a bérek alacsonyok maradnak, a járulékok és az adók pedig csökkennek. Ezek a tárgyalásokon nem merül fel az a kérdés, hogy a vállalkozás akkor is több embert foglalkoztathatna/magasabb bért fizethetne, ha el tudná adni a piacon, amit kínál. A jövedelmekkel való érvelés halványan megjelenik ugyan a szakszervezetek álláspontjában (a szakszervezetek azért ódzkodnak az ilyen érveléstől, mert azonnal az a vád éri őket, hogy a munkahelyek megtartása nem fontos a számukra), de még sohasem hangzott el, hogy a vállalkozás adott feltételek mellett „nullszaldós” volna lehetne a kritériuma annak, hogy egy vállalkozás fennmaradjon (vagyis az adott adó- és járulékszintet, tisztes bért meg kéne tudni fizetni), az ennél rosszabbul teljesítő cégeket pedig hagyni kell kihullani a piacról, hiszen fennmaradásuk további közösségi forrásokat emészt fel. (Ferge Zsuzsa idézi Szalai Erzsébet Szakítópróba c. munkáját ezzel kapcsolatosan. Ld. id. mű 81. oldal.) A kapacitásfelesleget a vállalkozások oldalán és az ebből következő alacsony béreket a munkavállalók oldalán részben állami eszközökkel, mesterségesen tartjuk fenn.

Hasonló tanulságokkal szolgálnak a rendezett munkaügyi kapcsolatok kritériumainak érvényesítéséről folytatott tárgyalások, amelyek középpontjában az a megfontolás állt, hogy ne kapjon állami támogatást és ne jusson állami megrendeléshez az a vállalat, amely jelenetős mértékben megszegi a foglalkoztatás szabályait. Ez a szabályrendszer kizárt az állami forrásokért való sorban állásból egy sor céget, amelyek azonban nem a szabályok betartásával, hanem azok kijátszásával reagáltak a versenysemlegesség és a szabályos foglalkoztatás érdekében tett állami lépésekre. Az OÉT tárgyalások szintjén a munkáltatói érdekképviseletek folyamatos tiltakozását és a szabályok enyhítése érdekében kifejtett nyomást lehetett tapasztalni, amely egyik jele annak, hogy az állami piacnak és a támogatási rendszernek milyen nagy szerepe van a gazdaságban. Ráadásul ez a piac a közbeszerzési eljárások elemzése szerint mintegy 20–30 százalékkal magasabb árszínvonalon működik, mint a nem-állami piac. Ld. A korrupció és a közbeszerzési korrupció Magyarországon. GKI Gazdaságkutató Zrt. Budapest, 2009. http://www.kozbeszerzes.hu/static/uploaded/document/Korrupcios_kozbeszerzesi_kutatas_Magyarorszagon_I_kotet.pdf és

alakulását bemutató statisztikai adatok (ld. a következő részben) azonban annak is bizonyítékai, hogy az adók és járulékok csökkentése nem növeli a foglalkoztatást. Felmerül a kérdés, hogy miért van ez így, hiszen elvben a cégnél maradó jövedelemhányad *forrásként szolgálhatna* a cég növekedéséhez, amely a *foglalkoztatottak számának növekedésével* járhatna együtt, láthatóan azonban csak a cégek kis hányada folytat ilyen stratégiát.

Ennek két alapvető, egymással összefüggő oka van. Az egyik ok a *piaci kereslet* fent említett *korlátozottsága* (amelyet Szalai Erzsébet túltermelésnek, illetve kapacitásfeleslegnek nevez), a másik pedig a *kisvállalkozásokból jövedelemhez jutók fogyasztási stratégiája*. A piaci kereslet szintje messze alatta marad a kínálatnak, ami miatt a cégeknek tömegesen kellene kihullaniuk a piacról, de az állami megrendelések és támogatások folytán sokkal kisebb hányaduk szűnik meg, mintha magukra hagyná őket az állam. (A kereslet alatta marad a fogyasztók-munkavállalók igényeinek is, akik azonban már nem ringatják magukat abban a hitben, hogy ezen belátható időtávon változtatni tudnak, így a „bérharc” meglehetősen észrevétlenül folyik.) A másik ok a vállalkozások menedzsmentjének és tulajdonosainak fogyasztáshoz való viszonya. Ez a kör *hatalmas elhalasztott kereslettel* rendelkezik, így jövedelmeinek jelentős részét *fogyasztásra fordítja, beruházás helyett*. Ebben az attitűdjében támogatja az alacsony piaci kereslet, vagyis hogy végül is bármelyik pillanatban tönkremehet, aminek következtében ismét nem tud majd fogyasztani. Másrészt nem lehet biztos abban, hogy a beruházás megtérül, ismét csak a piac alacsony felvevőképessége miatt. (Átmeneti kategóriát képeznek azok a beruházók, akik bővítenek ugyan, de a beruházást nem fizetik ki, így növelik a tartozási láncolatokat és a kockázat csökkenésében bíznak, amelyet valójában növelnek.)

Ezek az egyéni vállalkozási stratégiák oda vezetnek, hogy *a vállalkozások maguk nyomják le a keresletet*: minél kevesebb embert igyekeznek foglalkoztatni, minél alacsonyabb bért, járulékot, adót igyekeznek fizetni, és jelentős részben az előző időszakban kifizetett és központosított állami jövedelmekből igyekeznek fedezni a kiadásait. Ezt a kereslet-hiányt a saját fogyasztásuk nem képes kompenzálni. Kereslet hiányában viszont a meglévő szinten is alig tudják a vállalkozást fenntartani, és túl kockázatosnak látják a bővítést.

Ács Ferenc (szerk.): A korrupció és a közbeszerzési korrupció Magyarországon II. kötet. A közbeszerzési korrupcióval kapcsolatos percepciók és attitűdök vizsgálata. M.Á.S.T. Piac-és Közvéleménykutató Társaság. http://www.kozbeszerzes.hu/static/uploaded/document/Korrupcios_kozbeszerzesi_kutatas_Magyarorszagon_II_kotet.pdf. 4.8.3. A korrupció hatása a beszerzési költségekre. 80. oldal.

„Tavaly 6611 közbeszerzési eljárásra került sor, ez 69 százalékkal több, mint egy évvel korábban, az eljárások értéke összesen 1809,8 milliárd forintot tett ki, itt a növekedés 27,6 százalék...” Közbeszerzésekre 1810 milliárd ment el tavaly. http://hvg.hu/gazdasag/20100226_kozbeszerzes_tavalyi_ertek, 2010. február 26.

2. A termelékenység

2000 novemberében rövid, de impozáns elemzést közölt az Ecostat arról, hogy a 20. század végén hogyan változott a termelékenység a világban és ezen belül Magyarországon.⁴⁶ Mint írja, „A fejlett ipari országok termelékenysége a nyolcvanas évtizedben átlagosan 43 százalékkal javult. A feldolgozóipar teljesítményét vizsgálva az 1980-as évtizedben Japán és Ausztria teljesítménye volt kiemelkedő. Ausztriában a termelékenység javulása inkább az alkalmazottak számának jelentős csökkenése mellett, míg Japánban a létszám közel 10 százalékos növekedése mellett ment végbe... Ott, ahol alacsonyabb foglalkoztatás mellett kiugró termelési eredmények állnak, technológiai korszerűsítést feltételezhetünk (pl. számítógépgyártás, precíziós műszergyártás).” Vagyis *kétféle tendencia* (a többi, itt nem idézett országra jellemzően ezek valamilyen elegye) valósult meg: 1. a termelékenység növekedése *létszámcsökkenés mellett* ment végbe, azaz a mutató alakulásában jelentős szerepet játszott a foglalkoztatottak számának csökkenése; 2. a termelékenység növekedése a *kibocsátásnak a foglalkoztatottak számánál gyorsabb növekedése* révén jött létre, valamely technológiaváltás során.

„Magyarországon az ipari termelés részben a külső piacok beszűkülése (a keleti relációjú gép- és nyersanyag-csere lehetőségeinek jelentős mérséklődése), részben a külső eladósodás megállítására irányuló, restriktív gazdaságpolitika következtében a nyolcvanas évtizedben lényegében stagnált, ugyanakkor számottevően csökkent a foglalkoztatottak száma, így a termelékenység mintegy 4 százalékkal növekedett”.⁴⁷ Azaz Magyarország – néhány ágazat kivételével – az *első utat* járta: „...1989 és 1992 között az ipari termelés jelentősen visszaesett, és ezzel párhuzamosan az ipari foglalkoztatottak száma mintegy 360 ezer fővel csökkent, mivel a termelés és a létszám nagyjából párhuzamosan esett vissza, az ipari termelékenység ebben az időszakban lényegében nem növekedett. ...1993-tól a termelés fellendülésével egyidejűleg azonban az *ipari alkalmazottak száma jelentősen csökkent*. A két hatás eredőjeként a termelékenység növekedése igen dinamikus volt, 1993–94-ben megközelítette az évi 20 százalékot, de 1992–1999 átlagában is az ipari termelékenység növekedése 12,7 százalék volt... az ipari termelékenység *növekedését* 1992–1999 között alapvetően *három iparág*, az iroda- és számítógépgyártás, a közúti járműgyártás és a híradástechnikai termékek és készülékek gyártása határozta meg... Mindhárom szakágazat esetében a dinamikus növekedés a hazánkban megtelepedett külföldi tulajdonú cégek tevékenységének eredménye. E három, gyakorlatilag teljes egészében külföldi tulajdonban lévő szakágazat 1999-ben az ipari létszám 9,3 százalékát foglalkoztatta, miközben az ipari termelés 47 százalékát adta.”⁴⁸

Az elemzők végül megállapítják, hogy „Az ágazati-szakágazati elemzések azt mutatják, hogy ... még dinamikus növekedés mellett is *csökken a foglalkoztatott létszám* (csak különleges esetekben növekszik). A magyar-

⁴⁶ Mikroszkóp, III. évfolyam 11. szám, 2000. november, Termelékenység az iparban. 1. oldal <http://www.ecostat.hu/kiadvanyok/mikroszkop/32.html>

⁴⁷ Ld. uo.

⁴⁸ Ld. uo.

országi ipar várhatóan a következő években sem fogja jelentősebben növelni a foglalkoztatottságot, hiszen a nemzetközileg versenyképes technológia igen erősen munkaerő-megtartó jellegű” (kiemelések tőlem – B. E.).⁴⁹

Valóban, az évtized végén a válság egy védtelen gazdaságot talált, amelyben sem a termelékenység, sem a foglalkoztatás nem tudott növekedni. A KSH jelentése szerint az ipari termelékenység 2008-ban az előző évi 98,5 százaléka, amely 2009 folyamán tovább csökkent (92,9%), a munkanélküliek száma ezzel párhuzamosan nőtt (2008-ban a közfoglalkoztatottak számának növekedése folytán országosan még 0,1 százalékos növekedés mutatható ki, 2009-ben az iparban foglalkoztatottak létszáma az előző évi 88,5 százalékára, az alkalmazásban állók száma a 2008. évi 96,3 százalékára mérséklődött), az alkalmazásban állók száma 2010 januárjában 2611 ezer fő volt.⁵⁰

A klasszikus túltermelési válságról tanultakat felelevenítve, a válság mélypontján, vagy alig túl azon, igen egyszerű levonni ebből azt a következtetést, hogy a csökkenő foglalkoztatás csökkenő keresletet jelent, ami azután tovább csökkenti a termelést, mivel a javak eladhatatlanok, egészen addig, amíg valaki vagy valami meg nem fordítja a folyamatot, például, ha a raktárkészletek felszívódása vagy az állami költekezés nyomán hiány mutatkozik.

Ma már nemigen léteznek raktárkészletek, illetve a világ más tájain vannak azok a raktárak, amelyek készletei állandóan mobilizálhatók annak érdekében, hogy a hiány kellemetlen lehetését – rendes fogyasztó módjára – azonnal a bőség illatával váltsuk fel. Az a munkabér azonban, amelyet azoknak a raktáraknak a feltöltése révén kerestek meg, nincs a zsebünkben. A közgazdászok egy része azt mondja, hogy ezt a hézagot az állam költekezéseivel kell kitölteni.⁵¹ A magyar állam száz vállalkozásból mintegy húszat ugyan támogat, de annyit nem tud költeni, amennyi ahhoz kellene, hogy a hazai piac átrendüljön a mélypontra; sem a támogatások, sem a szociális kiadások jelentős növelésére nem számíthatunk.

A foglalkoztatás szempontjából a gazdasági növekedés fent említett második útja lenne a megfelelőbb, azaz a növekedésnek növekvő foglalkoztatás mellett kellene megvalósulnia. Ezen a második úton azonban egyre több ember egyre többet dolgozik és még annál is többet termel, miből következően valakinek, valahol fogyasztania is kell ahhoz, hogy a „még többet termelést” fenn lehessen tartani. (Mint láttuk, a szükséglettermelés végtelen, tehát ez nem lehet a fogyasztás növelésének akadálya, az

⁴⁹ Ebből az is következik, hogy nem azért termelünk Opel-t, hogy azon járjunk, hanem azért, hogy kenyeret vegyünk, azaz a fogyasztás minősége is jelentősen elmarad a termelés minőségétől ilyen típusú növekedés esetén.

⁵⁰ A KSH jelenti. Gazdaság és társadalom 2009/8 12. oldal, <http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xftp/gyor/jel/jel20908.pdf> és A KSH jelenti. Gazdaság és társadalom 2010/2 12. oldal, <http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xftp/gyor/jel/jel21002.pdf>

⁵¹ Ilyen hézagtöltő szerepe volt például a használt autók lecserélésére meghirdetett „segélyakciók”-nak, amellyel kapcsolatban nyugodtan mondhatjuk, hogy rövid távon ugyan megsegítette a foglalkoztatást egy szegmensben, hosszabb távon azonban egy nem fenntartható struktúra konzerválásához járult hozzá, amelynek az árát valamilyen formában és módon majd később kell megfizetni.

akadály a jövedelmek oldalán van.) Ha tehát sikerülne áttérni a növekedésnek erre a típusára, arról is gondoskodni kell majd, hogy a termékeket eladják és fordítva: *növekvő kereslet nélkül* ez a növekedési modell nem valósítható meg. A vállalkozások fent említett stratégiája folytán azonban erre egyelőre nem számíthatunk – még akkor sem, ha a hitelek jóval olcsóbbak lesznek –, szükség lenne más jellegű *beavatkozásokra* is.

3. A jövedelmek, a foglalkoztatás és a fogyasztás

A fogyasztás szempontjából a jövedelmek tömege mellett azok elosztása is fontos. A piacon megjelenő jövedelmek tömege *növelhető* úgy, hogy a jövedelemtulajdonosok *többet költenek*: az állam magasabb transzfereket fizet, a tőketulajdonosok beruháznak és magasabb béreket fizetnek,⁵² a fogyasztók azt is elköltik, amit nem munka fejében, hanem a hitelszerződésre tett aláírásukért cserébe kaptak – végeredményben a kereslet nő. A fogyasztó az egyetlen, aki ezt értelmes magatartásnak tekinti, és a fogyasztó is téved,⁵³ a másik két szereplőt pedig a profitérdek és a költségvetési hiánytól való félelem tartja rabságban.

A jövedelmek *egyenletesebb elosztása* – azonos jövedelemtömeg mellett – több szempontból is javíthat a helyzeten. Egyrészt, a korábban említett rugalmatlan keresletű cikkek fogyasztása növekszik, az egyenletesebb jövedelemelosztás hatására ezek stabil piaca szélesedik,⁵⁴ másrészt minél szélesebb azok köre, akik viszonylag magas szintű fogyasztást produkálnak, annál nagyobb mennyiségben lehet eladni az ún. tömegcikkeket, mint a ruha, az élelmiszer, vagy akár a gáz, az építőanyag, a digitális tévé stb.⁵⁵

Ahhoz, hogy a jövedelmek elosztásában a fogyasztó részt vehessen, be kell lépnie a munkaviszonyba valamelyik oldalon, a tömegeknek dolgozniuk kell. Ahhoz hogy a jövedelemelosztás egyenletesebb legyen, a munkát (a munkaidőalapot) is *egyenletesebben kell elosztani*, ezzel növelhető a foglalkoztatottak száma. Ahhoz viszont, hogy ez megvalósuljon, mint korábban láthattuk, *a kulturális-szellemi javak egyenletesebb elosztására* van szükség.

A munkaképesség egyenletesebb termelésének feltétele az *általánosan magas képzettségi szint*. Ahhoz, hogy a társadalom alsóbb szintje eggyel feljebb lépjen, a második két szintnek is eggyel feljebb kell lépnie, de ezek a lépések nem egy időben mennek végbe. Ha a felsőoktatásba járók számát csökkentjük, bizonyára megtölti az erre aspirálók egy része a középfokú szakképző iskolák padjait, ahonnan ily módon kiszorulnak az

⁵² De nem költenek például kötvényekre, betétekre, és más, a reálgazdasággal soha, vagy csak soklépcsős közvetítéssel találkozó felhalmozásokra, spekuláció céljára nem kötnek le tőkéket.

⁵³ Talán elegendő itt a „bedőlő” lakossági hitelekre utalni.

⁵⁴ E tekintetben a nyolcvanas években hazánkban a fagyasztó és a videokészülék volt a „nyerő” cikk, míg ma a mobiltelefon és rokonai alapszükségletté válásának vagyunk tanúi.

⁵⁵ Lehet, hogy ebben az esetben kevesebb jacht fogy, mintha nagyobbak a differenciák, de a jacht-termelésből egyébként sem élnek olyan sokan.

alsó szinteken található, a nyolc általánost, vagy még azt sem elvégzett gyermekek (a szakképző iskolákban fenntartott helyek száma nem növelhető korlátlanul és a növekvő számú helyet nem a felsőoktatásból kiszoruló, hanem az alsó fokú oktatást sikeresen befejező létszámból kellene feltölteni). Ha pedig nem engedjük be őket a magasabb képzettségi szintekre, akkor *nem engedjük be a munkaerőpiacra sem, és ami nem elhanyagolható, a fogyasztási piacra is csak alig* – sem jövedelmük, sem fogyasztási készségeik szempontjából nem lesznek erre alkalmasak.⁵⁶

Mindennek tükrében tehát a jövedelem és a munkaidő *egyenletesebb elosztása, a szabadidő növelése* azoknál a rétegeknél, akik már képesek magasabb szinten fogyasztani, növeli a keresletet. Ahelyett, hogy a hazánkban dolgozó 2,6 millió (fekete foglalkoztatottakkal együtt mondjuk 3 millió) ember európai viszonylatban alacsony átlagjövedelem mellett folyamatosan dolgozik és 70 és 80 éves kora között távozik a fogyasztók sorából, *egyenletesebb munka-elosztással (foglalkoztatással) és egyenletesebb szabadidő-elosztással kellene élnünk.* Ez a piaci kereslet növelése mellett javítaná a foglalkoztathatóságot is – feltéve, ha az oktatási rendszert nem rontjuk tovább. Végső soron ezzel növelhető a *szociális szükségletek* tömege is. E szükségletek kielégítése a szolgáltató szektor növekedésének alapját teremtené meg és igen jelentős pozitív társadalmi hatásokkal járna.

(A kaduevó indiánok szerint „Csak az az ember, aki festi magát; aki természetes állapotban marad, nem különbözik az oktalan állattól.”⁵⁷ Javasolom, hogy ezt minél több ember számára tegyük lehetővé.)

Irodalom

- A korrupció és a közbeszerzési korrupció Magyarországon. GKI Gazdaságkutató Zrt. Budapest, 2009. http://www.kozbeszerzes.hu/static/uploaded/document/Korrupciós_közbeszerzési_kutatás_Magyarországon_I._kötet.pdf
- A KSH jelenti. Gazdaság és társadalom 2009/8. <http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xftp/gyor/jel/jel20908.pdf>
- A KSH jelenti. Gazdaság és társadalom 2010/2. <http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xftp/gyor/jel/jel21002.pdf>
- A munka világának biztonságáért. Beszámoló a 2009. év ellenőrzési eredményeiről. OMMF, Budapest, http://www.ommf.gov.hu/index.html?akt_menu=193
- Az EU 2003/88/EK irányelve a munkaidő-szervezés egyes szempontjairól. http://www.euvonal.hu/index.php?op=kozossegi_politikak&id=24 és <http://www.europarl.europa.eu/oeil/FindByProcnum.do?lang=2&procnum=COD/2004/0209>
- Ács Ferenc (szerk.): A korrupció és a közbeszerzési korrupció Magyarországon II. kötet. A közbeszerzési korrupcióval kapcsolatos percepciók és attitűdök vizsgálata. M.Á.S.T. Piac- és Közvéleménykutató Társaság. http://www.kozbeszerzes.hu/static/uploaded/document/Korrupciós_közbeszerzési_kutatás_Magyarországon_II._kötet.pdf.

⁵⁶ Természetesen ezek a rétegek is fogyasztanak, de fogyasztói magatartásuk több tekintetben deviáns, olyan javakat, amelyek elfogyasztásához iskolázottság szükséges, nem tudnak fogyasztani.

⁵⁷ Claude Lévi-Strauss: Szomorú trópusok. Európa Könyvkiadó 1979. 219. oldal.

- Bankó Zoltán, Ferge Sándor, Gáspár Mátyás, Kántor Nedda, Kökényiné Ivanics Annamária, Kugler Kinga, Laczkó Zsuzsanna, Paál Kálmán, Wesselényi Andrea (2003): Távmunka tanácsadó. KJK-Kerszöv, Budapest.
- Breudel, Fernand (1985): Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái. Gondolat, Budapest.
- Csató Katalin (2000): A fogyasztáskorlátos gazdaság egyik korai elemzője: Pierre le Pesant de Boisguilbert. MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont; Budapest.
- de Graaf, John (2001): Affluenza cure calls for political action. The Denver Post, október 25. <http://swiss.csail.mit.edu/~rauch/misc/worktime/Affluenza.html>
- Ferge Zsuzsa (2010): Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek. Napvilág Kiadó.
- Garai László (2003): Identitásgazdaságtan. Gazdaságpszichológia másképpen. TAS Kiadó Budapest, <http://mek.oszk.hu/05900/05970/05970.pdf>
- Hankiss Elemér (1979): Társadalmi csapdák. Magvető, 58–67. o.
- Közbeszerzésekre 1810 milliárd ment el tavaly. http://hvg.hu/gazdasag/20100226_kozbeszerzes_tavalyi_ertek, 2010. február 26.
- Lévi-Strauss, Claude (1979): Szomorú trópusok. Európa Könyvkiadó.
- Marx, K. (1955): A tőke I. I/15. 529. l. Szikra Kiadás Budapest.
- Marx, K. (1972): A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. (Nyersfogalmazvány) 1857–1858. Első rész. Bevezetés I. Termelés, fogyasztás, elosztás, csere (forgalom). Kossuth Kiadó Budapest.
- Mikroszkóp, III. évfolyam 11. szám, KSH Budapest, 2000 november, Termelékenység az iparban. <http://www.ecostat.hu/kiadvanyok/mikroszkop/32.html>
- Ridderstrale, Jonas, Kjell A. Nordström (2001): Funky business. A tehetség táncoltatja a tőkét. KJK-Kerszöv, Budapest.
- Ridderstrale, Jonas, Kjell A. Nordström (2004): Karaoke kapitalizmus. Az emberiség menedzsmentje. KJK-Kerszöv, Budapest.
- Vállalkozások demográfiája, 2008. Statisztikai Tükör, 2010. május 21. <http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xftp/idoszaki/valldemog/valldemog08.pdf>